

РОЗДІЛ VII МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

*Ю.М. Козлов
(м. Кам'янець-Подільський)*

ПОЛЯКИ В УКРАЇНІ. СПРОБА РЕТРОСПЕКТИВИ: НАЦІОНАЛЬНІСТЬ – МОВА – КУЛЬТУРА

Історія багатьох європейських країн, їх формування (у сучасному понятті держав континенту) частково або повністю розвивалося на тлі співіснування між сусідніми народами. Не випадково ідея створення єдиного простору активно почала реалізовуватися саме на теренах європейського континенту. Подібність традицій і сформована на них ментальність дозволила сформувати поняття єдиної Європи. Але під цією призмою на проблему співіснування сусідніх держав політики та суспільні діячі почали дивитися лише наприкінці ХХ ст. До того часу сильні держави використовували спільність як привід до розширення сфер свого впливу, а з часом при нагоді й розширення власних кордонів.

Козирною картою більшості політиків, дипломатів і різних державних інституцій, у тому числі й армії, стає фактор наявності спорідненої етнічної групи в структурі держави. Остання отримала назву та статус національної меншості. Кожна з них мала свою історію появи у соціальній структурі «нерідної Батьківщини». Це могла бути й еміграція як економічна, так і політична, родинні зв'язки, кінець кінцем воєнні дії, які породжували статуси біженців або взагалі пересували кордони.

З огляду на таку складну історію розвитку багатьох держав та формування етнічної приналежності, істориків складно використовувати у своїх працях поняття національності щодо єдиного суспільного конгломерату, для якого характерним є спільна батьківщина, мова, культура. Якщо ж дотримуватися звичайної концепції суспільної структури держави, то наражаємо себе на конфлікти з представниками нацменшин із своїм мовним і культурним багажем, при цьому маючи право на громадянство. Фактично ці групи постійно перебувають в умовах прихованого конфлікту з більшістю населення, відчуваючи постійний несвідомий тиск з її боку, який змінює „національне обличчя”. Цей останній породжує одночасно і бажання зберігати традиції своїх предків, які стають підставою для національної гордості та засобом для самовираження, самоідентифікації. Сам же процес пристосування до зовнішніх умов життя національних меншин отримав назву „асиміляція”¹. Допускаємо, що він є підґрунтям протиставлення суспільній більшості національної меншості. Все ж необхідно визнати, що асиміляція часом є природним явищем, яке викликане несвідомою національною мімікрією та поступово набирає рис суспільно-економічної співпраці та навіть певного роду солідарності. Часом цей процес береться під контроль держави і стає пріоритетом в її внутрішній політиці. Саме така планована державою поведінка стосовно до нацменшин отримала назву національна політика. Але яким чином не була б ініційована подібна діяльність, меншина була приреченою на прийняття її результатів. Люди повинні піддатися зовнішньому тиску або у якийсь спосіб боротися за власну національну незалежність.

Власне, динаміка еміграції представників національних меншин та вибір ними місця для проживання в кожній державі були свої, залежно від конкретних історичних подій як у середині останньої, так і в країні, з якої походили прибульці. Кількість їх регулювалася близькістю стосунків між державами. Історики та соціологи стверджують факт, що представники нацменшості прагнули об'єднуватися у спільні поселення, що полегшувало процедуру пристосування до нових умов життя та збереження національних традицій та культури. Осідали ж вони в певних регіонах держави. Частіше всього це були ті, які апіорі надавали можливість реалізації своїх умінь. Все залежало від конкретних історичних подій та причин еміграції. Така тенденція сприяла тому, що цілі регіони опинилися під впливом нацменшин, які активно співіснували з так званою титульною національністю. Державні інституції повинні були звернути увагу на нові обставини і певним чином відреагувати на ці події. Такий природний процес змішування давав підґрунтя для появи та розвитку нового феномена так званої регіональної гвари (стилю розмови) та регіональної культури, які стають характерними для певних регіонів держави.

Напевно, найбільш складні та заплутані стосунки такого характеру мали місце на терені сучасної України. Героями ускладнень стали три народи, які історично пов'язані між собою спільними пережитими спогадами. Це, власне, українці, поляки та росіяни. В статті, незважаючи на складність цього трикутника, прагнемо акцентувати увагу на стосунках між поляками та українцями, які в 20–30 рр. XX ст. стають громадянами єдиного простору званому СРСР. Фактично поляки стали меншістю серед українців, які в свою чергу були меншістю в порівнянні з росіянами, котрі отримали статус титульної нації на довгі 70 років. Зацікавленість темою стосунків між ними на національному підґрунті в кінці XX ст. стає фактично суспільним замовленням, і на книжковому ринку з'являється чимало відповідних праць та видань. Їх авторами є такі відомі історики, як Бугай М., Буковіцький В., Чариняк М., Хлебовчик Я., Хлевнюк О., Цімок Г., Чирко Б., Девіс Н., Іванов М., Конквест Р., Кубчак Г., Медведєв Р., Волкогонів Д., Стронський Г.

Спробам глибокого вивчення стосунків між поляками та українцями та формування на цьому тлі висновків щодо останніх між представниками національних меншин у середині обох їхніх держав, на мою думку, заважають поєднання історичних фактів з поглядами та коментарями, які базуються скоріше на емоціях, ніж на наукових дослідженнях. У свою чергу насичення історичних розвідок емоційним забарвленням стає причиною появи так званої сентиментальної історії. Характерною рисою для таких праць є використання літературних прийомів, коли завдяки використанню емоцій вони скоріше переростають у художню книгу історичного спрямування, яку, до речі, з більшою цікавістю купують читачі. Для створення літературних творів це цікаво та корисно, але для відтворення першопричин конфлікту чи баченню подальшого розвитку взаємовідносин дуже шкодить. Факти під впливом емоцій висвітлюються односторонньо, передаючи лише половину правди, в результаті чого людина, яка сприймає легше емоційний світ рефлексивно і навіть напівсвідомо, підмінює поняття „національність” на поняття „націоналізм”.

Серед демократій західного світу останній, коли сприймати його в широкому сенсі, дуже рідко викликає симпатію або навіть визнання². Таке загальне неприйняття націоналізму передусім базується на сформованому понятті демократичної більшості. Саме це стає сильним мотивом, щоб не плодити культивування надмірної опіки прав національної меншини. В східній ж частині Європи щоденною практикою стає використання через політиків та суспільних діячів проблем нацменшин для досягнення ними своїх власних цілей. Зрозуміло, що неможливо об'єднати розбіжні думки стосовно націоналізму. Подібно до демократії чи

автократії, сам по собі він не є ані добрим, ані злим. Оцінювати це поняття можливо лише у зв'язку з мотивами окремої групи прихильників націоналістичних ідей. Залежно від обставин, носіями цієї ідеології ставали як ідеалісти, так і негідники, для яких засіб є метою. Різні форми націоналізму об'єднує переконання прихильників цієї ідеології у тому, що їх народ має право на керування своєю долею. Для історика такий погляд є звичайною обставиною, яку потрібно реєструвати, описати, виявити причини появи, а остаточний висновок щодо моральності подібних переконань потрібно залишити іншим поколінням учених, які, будучи позбавлені емоційного підґрунтя, зроблять це більш об'єктивно.

Для аналізу процесів формування національної свідомості нацменшини поляків в Україні необхідно обов'язково висвітлити стосунки між двома народами на міждержавному рівні та формування на цьому тлі відповідного сприйняття один одного. Саме з цього пункту бачення відкривається сюжет суспільних, господарських та дипломатичних відносин, бо саме формування їх національної свідомості відбувається фактично одночасно під впливом спільних чинників та відображає певні тенденції.

Після поділу Речі Посполитої колишні її громадяни, в тому числі й українці, були поглинуті Росією, Пруссією, Австрією. Оскільки потомки населення Речі Посполитої спіткала доля бути розсіяними між цими трьома державами, матеріальні аспекти їх життя стають предметом не тільки історії одного народу, але того народу, який поглинув новоприбулих громадян. З другого боку, випливають цікаві висновки, які виникають під призвою застосування поняття національної меншини. Поділені землі між Росією, Пруссією, Австрією дають фактично автоматично їх мешканцям новий статус – національної меншості. І хоча вона часом і несистематично мала шанс з'явитися на політичній та міжнародній арені, але все ж історик повинен з цього моменту сконцентруватися на формуванні переконань та ідеалів конкретної особи або їх групи. Особливо це стосується питання політики та культури, де необхідно дослідити процеси суспільної мімікрії, симбіотичного розвитку та співіснування двох народів. Найцікавіше, що таким фактором єднання стають Росія, Пруссія, Австрія.

Землі, які поступово приєднувалися до Російської імперії після підписання миру в Андрушові у 1667 р., стосувалися Києва та Лівобережної України. Після першого поділу Речі Посполитої 1772 р. територія Росії збільшилася завдяки приєднанню Полоцька, Вітебська та південно-східних теренів Мінського воєводства, після другого поділу 1793 р. – Правобережної України з Київським, Брацлавським, Подільським та Волинським воєводствами, частини воєводств Брестського, Мінського та Віленського, після третього 1795 р. – решти земель по лінії Буга та Немана³. Більшість земель, захоплених Росією, мали значні сліди присутності на цих землях так званого польського елемента в сенсі етнічному, архітектурному та мовному. Такі міста, як Вільно, Мінськ, Пінськ, Кам'янець-Подільський, мали в собі виразний польський колорит. Але в районах прикордонних залишалося багато неоднозначностей. До мешканців цих земель перестали вживати термін „поляк” щодо тих народів, які активно включилися в процес формування національної, регіональної свідомості – німців, євреїв, українців, білорусів. Одночасно з цим явищем даний термін застосовувався до всіх, хто вмів розмовляти по-польському⁴. Фактично з цього моменту людей, які заселяли ці регіони, не об'єднувало почуття спільної батьківщини, а лише національної єдності. Кінець кінцем, саме відчуття національності є віра, глибоке переконання ідентифікації окремих груп людей. Те відчуття не є вродженим для поведінки особи і до певного часу не відіграло в її житті чи країні будь-якого значення. Починаючи від XIX ст., а особливо в XX ст. національні почуття настільки сформувалися та відокремилися в

окрему специфічну групу суспільних інтересів, що почали домінувати в певних аспектах політичного та соціального життя. Підкреслюємо, що процеси формування польського та українського народів у державному сенсі відбувалися практично одночасно та набирали багато спільних рис.

Від кінця XVII ст., підкреслюють польські історики, національна свідомість у сучасному понятті була притаманна лише шляхті, невеликій групі польської інтелігенції та заможним міщанам. Саме тому народотворчий процес відбувався головним чином серед освічених верств, що сприяло формуванню поняття „політичний народ”, який був сформований з привілейованої частини польського національного конгломерату⁵. Але з часом ці відчуття розповсюджувалися на нижчі верстви шляхти та міщан та поступово почали набувати рис загальнонаціональних. Звертаючи увагу на ці тенденції у середовищі людей, які ідентифікували себе як „поляки”, можна зробити висновок, що абсолютно природною річчю була еволюція національної свідомості під впливом шляхти до ідеї шляхетності польського народу. По своїй суті в цій ідеології не було місця для селянина та більшості мешканців міст, які себе вважали поляками. Ця маса людей виявляла свої почуття єдності на засаді визнання однієї і тієї ж релігії та використання в буденному житті рідної мови⁶. Поза тим особливо турботливо вона охороняла традиції своїх предків: форми весілля, похорон, народні костюми, пісні та танці власного народу. Частіше всього такої підхід був зумовлений тим, що польські родини прибували з різних регіонів та мали своє бачення традиційності у поведінці, яке було об'єднано релігією та мовою. Одночасно треба підкреслити, що наперекір правилам формування та життєдіяльності етносу, де основну роль відіграють спільна історична та економічна доля людей⁷, польський народ та його національна свідомість формувалися в умовах попередньо розваленої держави. Останній був позбавлений спільності економічного життя та власної політичної структури, чим наражав себе на серйозні проблеми в процесі формування нації як такої⁸.

Незважаючи на таку складну ситуацію, історики відзначили, що, власне, після останнього поділу польських земель між загарбниками процес формування національної свідомості на них поживався. Здається, що причиною такої активності є зростання чинників національно-культурної ваги, які в ті часи поєднували людей в єдине ціле. Звідси, незважаючи на перебування поляків у складі трьох держав, залишилася мовна та етнічно-територіальна єдність. Після зникнення держави формування національної свідомості постійно перебувало в умовах боротьби за неї. Участь селян та міщан у ній тільки посилювала свідоме прагнення загальної маси до національної єдності. Але все ж політичний поділ польських земель сприяв нерівномірності розвитку національної свідомості селянських мас. На противагу цьому чиннику виступала свідомість втрати непідлеглості та потреби боротьби за її повернення. Власне, ці прагнення стимулювали перехід до вищого ступеня сприяння національній єдності.

Польська автономна людність у так званих віддалених районах⁹ в більшості своїй була селянською. Масові хвилі еміграції охоплювали передусім селян, частина якої, власне, і була скерована в бік східних кордонів. З цього і походить проблемне питання розвитку національної свідомості польської нацменшини на терені сучасної України, яке нас цікавить.

Традиційна селянська культура згодом отримала статус національної або народної культури, а групи, які її творять, – етнічної, які мали розвинуту відповідну свідомість¹⁰. У випадку з польським народом національна свідомість стала продовженням та певним чином піднесенням на новий рівень етнічної. Це можна сформулювати як вираження почуттів спільноти чи навіть певної національної солідарності, корпоративної єдності. Одночасно з внутрішньою солідарністю серед

польського населення відслідковується певна відчуженість в стосунках з іншими народами. Розвиток національної свідомості набирає рис еволюційного розвитку народу, який веде до емоціональної відчуженості та створення загального сприйняття, образу ідеологічної батьківщини. Хоча цей останній, як поняття для більшості, був незнаний, але сприймався, що називається, на віру. Такий процес у середині групи людей свідчив про перехід від етнічної свідомості до національної¹¹. Серед чинників, які відіграють важливу роль у процесі розвитку національної свідомості, присутній поділ людей на суспільні групи, тобто соціальний статус різних категорій населення. Щодо земель, які відійшли до Росії, це досить істотно вплинуло на темп формування національної свідомості серед польського походження. На землях Російської імперії досить виразно виділився поділ польської національної культури на два антагоністичних напрямки: панську та селянську, на два стилі життя та два сприйняття народних традицій. Фактичні умови існування сприяли створенню соціальної дистанції між двома поляками: шляхтичем та селянином¹². Навіть спільна мова, як чинник, котрий єднав та виступав елементом, який об'єднував польське суспільство в умовах так званого життя на окраїні, був окреслений селянами як мова «панів та косяолу»¹³. Використовуючи цей факт, в Україні в XIX ст. царська влада реалізувала найбільшу „суспільну маніпуляцію” серед населення польського походження, коли 4/5 шляхти було декласовано. Один з авторів писав, що вона зникла, потонула в загальній масі селян¹⁴. В майбутньому, в період між I та II Світовими війнами, для значної частини поляків, які мешкали в Україні та осіли в селі, почуття національної ідентифікації, щодо решти його мешканців, поряд з релігією був ще й шляхетський родовід селян. Цікаво, що саме це відчуття давало новий психологічний статус, який не мав спільних коренів з національними почуттями¹⁵.

Важливу роль у формуванні національної свідомості поляків, передусім селян, відіграв зв'язок з католицькою релігією та косяолом. Результатом його стало асоціювання релігійного визнання та національності, формування стереотипу „поляк-католик”, а православ'я як „руську віру”. Саме це протиставлення двох релігійних напрямків сприяло формуванню у поляків відчуття замаху на національну самобутність у разі, коли поставали питання, пов'язані саме з релігією. Така ідентифікація польського походження з католицизмом відбувалася поступово, в міру вкорінення в житті поляка спільних цінних символів та традицій. Національні повстання 1830 та 1863 рр. та переслідування католицької релігії, як польської, поєднало поляків з ідеологічною батьківщиною. Зрозуміло, чому царська влада, як і пізніше більшовики, починали свої репресії стосовно поляків саме з боротьби з косяолом та католицькою вірою. В свою чергу польська людність запускала захисні механізми, дія яких виступала далеко поза релігійну сферу¹⁶.

Іншим не менш значущим чинником розвитку національної свідомості є знання рідної мови та прив'язаність до фольклору¹⁷ в умовах небезпеки існування останньої та ліквідації польських шкіл, почуття зв'язку з культурними та духовними цінностями народу. Царський уряд, починаючи з 1830 р., боровся з польською мовою серед селян¹⁸. Подібна доля спіткала національні школи і так звані католицькі охронки¹⁹, котрі було визнано як осередки підпільного навчання польської мови. Вчителі були заарештовані, література знищувалася – все це відбувалося напередодні січневого повстання. Варто підкреслити, що на переломі XIX та XX ст. багато представників національних меншин на території Східної Європи були тільки на шляху до формування сучасної суспільної свідомості. Більшість з них користалися слаборозвинутою рідною мовою або діалектом, який характеризується недостатністю засобів передачі інформації. В умовах співіснування близьких мовно-етнічних груп, наприклад поляків і українців, це призводило, особливо в

прикордонних регіонах, до появи діалекту, який був зліпком мов. Використання його полегшувало спілкування²⁰. Звичайно ж, ця мова постає перед дослідником не як цілісна. Навпаки, вона дуже різнилася залежно принаймні від двох чинників: від кількості оточуючого у відсотковому плані середовища (українців або поляків) і від престижу національної групи. Там, де переважала кількість представників українського народу, реєструється зближення фонетичної системи польської мови до української і навпаки. В регіонах, де поляки мали престижний суспільний статус, фонетична система української мови наближалася до польської. Власне, престиж представників будь-якої національності незалежно від їх кількості в тій чи іншій місцевості сприяв наближенню фонетичної системи „чужої” мови до рідної. Освіченість та шляхетське походження більшості представників польської нацменшини сприяли тому, що, незважаючи на меншу квоту в суспільній структурі, вони все ж таки займали більш привілейовану соціальну позицію не стільки у становому чи економічному плані, скільки у психологічному. Ситуація поступово змінювалася, давалися взнаки постійні переслідування та репресії стосовно польської мови з боку царської влади. В 1926 р. вже в радянські часи перепис населення на території України стверджував, що значно впало значення польської мови і зросла кількість поляків, які щоденно користувалися українською або російською мовами. Широко застосовувалося вживання у повсякденному житті діалекту²¹. В республіці також часто доходило до взаємопроникнення різних культурно-цивілізаційних впливів, господарських, демографічних та політичних. Поведінка цих людей характеризувалася різноманітністю відносин та суспільної поведінки „... від свідомого федералізму, з одного боку, з другого, – задекларованого патріотизму аж до рівня націоналізму, фанатизму та шовінізму”²². Не вдаючись до глибшого аналізу мовної проблематики та функції останньої в житті народу, нагадаємо, що, окрім комунікативних функцій, вона відіграє важливу роль у процесі формування національної свідомості. Вживання рідної мови сприяє забезпеченню наступності для молодших поколінь, безперервності цивілізаційно-культурного розвитку суспільства²³. Починаючи від материнської мови, яку дитина вбирає в родині завдяки засобам поточного мовлення, котрі починають діяти з хвилини включення її в суспільне життя, настає вростання в умови, які оточують людину. Поряд з цими процесами відбувається формування мовного способу мислення. Може статися, що мова, яка оточує особу щоденно, є чужою, що сприяє відокремленню її від первинного оточення. Відбувається це завдяки асиміляційним процесам, які відбуваються в двох фазах: мовна та культурно-традиційна асиміляція. Вже пасивне присвоєння собі мови чужої суспільної групи (як правило, більшості) є початком першої фази асиміляції. Впродовж 2–3 поколінь може відбутися поступовий перехід з мовної площини до сфери культурно-цивілізаційної, що свідчить про входження у другу фазу асиміляції²⁴. При цьому слід додати, що свідомість належності до певної національної групи може існувати незалежно від ступеня володіння рідною мовою²⁵. Підтвердженням тому є історія існування поляків в Україні в міжвоєнний період.

Всі категорії емігрантів з колишніх польських земель підлягали процесу пристосування до суспільно-політичної системи нової держави, її культури та традицій. Цей процес охоплює як акультурацію, так і суспільну інтеграцію. Процес акультурації веде до зміни культури в результаті зміцання групи, яка асимілює, і тієї, котра асимілюється. В результаті створюються нові цінності, які походять з елементів змішаних груп, учасників процесу асиміляції та дезінтегрованих культур. Суспільна інтеграція характеризується зміною стосунків між учасниками асиміляційного процесу, який отримує статус взаємозгоди. Для аналізу стосунків між поляками та українцями важливо розрізнати асиміляцію добровільну та примусову.

Саме остання характеризується прийняттям домінуючих у суспільстві цінностей під тиском державних інституцій або суспільних організацій без власної волі, аби уникнути дискримінації²⁶. Висновком з цього може бути розмежування народної асиміляції та державницької, яка скеровувалася в Україну з поза її кордонів як до, так і після революційних подій початку ХХ ст.

Польська інтелігенція, яка до революції становила в Україні досить численну та впливову групу, залишила країну в більшій своїй частині в рамках репатріації. Решта залишилася наодинці із системою, тримаючись за свою польськість завдяки церкві, яка поки ще функціонувала. Позбавлена направляючого елемента, польська маса наражалася на повну асиміляцію та радянізацію.

Польська національна меншина в СРСР на початку 20 рр. ХХ ст. становила близько мільйона осіб²⁷. Найбільше поляків мешкали у прикордонних районах. Невеликі групи їх знаходилися в Казахстані та у Сибіру. В більшості своїй це були нащадки січневих повстанців 1863–1864 рр.

Перший орган більшовицької влади по роботі з нацменшинами створено у Москві ще в 1917 р., коли було затверджено існування посади в структурі влади народного комісара зі справ національних меншин (Наркомнац). Йому підпорядкувалися створені згодом окремі національні комісаріати: польські, литовські, мусульманські і т.д.²⁸ Відповідні органи з'являлися і на теренах інших республік. Наприклад, в Україні в 1921 р., при Наркоматі зовнішніх справ існував відділ зі справ національних меншин²⁹. Досвід у реалізації більшовицьких постулатів національної політики на терені України стає прикладом для решти республік СРСР. Виникало це з факту, що після Росії Україна мала у своїй суспільній структурі найбільше представників нацменшин. У співвідношенні до всього СРСР в Україні мешкали 4% росіян, 95% болгар, 80% молдован, 75% чехів, 52% євреїв, 60% поляків, 40% німців, 30% греків³⁰. Така ситуація сприяла активності місцевих більшовиків у розв'язанні проблем у сфері національної політики. Під час реалізації останньої передбачалося створення для нацменшин системи автономії.

На терені України відбувалося це на тлі розвитку власної автономії, в рамках реалізації так званої політики українізації. На ХІІ з'їзді РКП(б) було визначено новий напрямок у діяльності партії пов'язаний з розв'язанням проблем нацменшин, який отримав назву „коренізація”³¹. Стосовно українців ця схема отримала назву „українізація”, стосовно ж поляків – „радянізація”³². Паралельно, але не одночасно розпочався неконтрольований процес реполонізації, пробудження національної свідомості частини людей, які не до кінця давали собі раду із свого походження. Стосувалося це передусім католиків. Сприяли появі цих явищ суспільно-політичні умови життя в тодішньому СРСР, „... пристосувати до нового не через насильницьке стирання слідів духовної єдності з польським родоводом, суцільне ослаблення національних та культурних традицій чи навіть примусову асиміляцію, але через створення специфічного розуміння національного почуття поляків, через нове формування слабкої, а в деяких випадках і загубленої національної свідомості польського люду”³³.

Під час аналізу процесів формування національної свідомості неодноразово підкреслювалося, що саме мова є одним з важливих аспектів дотримання формули відповідного світосприйняття. Результати перепису населення в Україні в 1926 р. певним чином проливають світ на ступінь знання рідної мови. Серед усіх нацменшин, присутніх в Україні, тільки білоруси (19,7%) і поляки (44,2%) мали найнижчий показник у використанні рідної мови щоденно, в той час як німці 94,7%, євреї-75,6%.

Таблиця 1

Мови, які поляки визнавали за рідні³⁴

Поляки в Україні	Загалом	Польська мова	Українська мова	Російська мова	Інші мови	Не визначилися
Чоловіки	227,792	97,368	113,454	15,694	417	859
%		42,8	49,8	6,9	0,2	0,3
Жінки	248,643	113,131	116,947	17,095	453	1017
%		45,5	47,1	6,9	0,2	0,3
Разом	476,435	210,499	230,401	32,789	870	1876
%		44,2	48,4	6,9	0,2	0,3
В місті						
Чоловіки	44,763	23,294	7,757	13,259	125	328
%		52,0	17,3	29,6	0,2	0,9
Жінки	53,984	31,178	7,753	14,514	150	389
%		57,7	14,4	26,9	0,3	0,7
Разом	98,747	54,472	15,510	27,773	275	717
%		55,2	15,7	28,1	0,3	0,7
В селі						
Чоловіки	183,029	74,074	1 105,697	2,435	292	531
%		40,5	57,7	1,3	0,2	0,3
Жінки	194,659	81,953	109,194	2,581	303	628
%		42,1	56,1	1,3	0,2	0,3
Разом	377,688	156,027	214,831	5,816	594	1158
%		41,3	56,9	1,3	0,2	0,3

Українська мова на селі для тих поляків, які визнавали її за рідну, була частіше першою мовою, якою батьки виховували свою дитину. Мовна асиміляція пішла в бік української мови. Великий відсоток мішаних польсько-українських родин та навчання дитини в українській школі, – це тільки деякі причини, але дуже вагомі, які сприяли втраті польської мови. Високий рівень мовної асиміляції підтверджує і той факт, що тільки 54,6% чоловіків та 70,8% жінок могли читати та писати по польському, а читати та писати українською могли 63,7% чоловіків та 34,0% жінок. Письменними серед поляків були 52,4% (60% чоловіки), серед німців – 79,4%, євреїв – 78,8%, росіян – 63,7%, українців – 48,9%³⁵. Мусимо достатньо обережно підходити до цих даних щодо знайомства поляків з рідною мовою. Виникає підозра, передусім з інструкції по організації перепису, щодо тієї її частини, яка стосується знайомства з писанням та читанням. За обізнаність з мовою визнавалося вміння підписатися та „читати”, складаючи друковані літери³⁶.

Процеси, пов'язані з реалізацією національної політики, дали поштовх для розвитку досліджень у сфері соціології. Статистичні дані стосовно польської людності на Волині, Київщині, Поділлі легко піддаються критиці. Групи людей, яких досліджували, в тому числі і „українців-католиків”³⁷, визнавали себе за поляків. Існування стереотипу „поляк=католик, або католик=поляк”, на думку Я. Саулевича, сприяло колонізації сільського середовища. Процес цей погравлювався діяльністю духовенства та косячу³⁸.

¹ W. Markiewicz. Naryd, wiadomości narodowa a problem asymilacji i lojalności obywatelskiej. Zaiwienie teorii asymilacji. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1980. – S. 28.

- ² Davies N. Boie igrzysko. Historia Polski, t II. – Krakow, 1992. – S. 511–578.
- ³ Ibid. – S. 579.
- ⁴ Ibid. – S. 519.
- ⁵ J. Chiebowczyk. Procesy narodontwyrze we wschodniej Europie Hьodkowej w dobie kapitalizmu. – Warszawa; Krakow, 1975. – S. 8.
- ⁶ J. Kawecki. U poczьku nowoczesnego narodu // Polska w epoce Oьwiecienia. Paцstwo-spoieczцstwo-kultura. – Warszawa, 1971. – S. 164.
- ⁷ W. Markiewicz. Op. cit; J.J. Wiatr. Naryd i Paцstwo. – Warszawa, 1973. – S. 213.
- ⁸ Бромлей У. Очерки теории этноса. – Москва, 1983. – С. 69.
- ⁹ В польській історичній термінології поляки, які жили на кордоні Речі Посполитої, називалися „kresowi або kresowa ludnoж”.
- ¹⁰ Z.T. Wierzbicki. Rozwuj ъwiadomoжci narodowej chiopyw polskich // „Studia Socjologiczne”, – Nr 2. – 1976. – S. 169.
- ¹¹ Ibid. – S. 172.
- ¹² J. Chafasicki. Miodе pokolenie chiopyw, 1.1. – Warszawa, 1938. – S. 70.
- ¹³ Ibid. – S. 146–147; W. Markiewicz. Przeobraжenia ъwiadomoжci narodowej reemigrantyw polskich z Francji. – Poznac, 1960. – S. 397.
- ¹⁴ J. Kupczak. Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. – Wrociaw, 1994. – S. 58.
- ¹⁵ K. Kawecka. Problemy rozwoju oswidtu i kulture Polonii nadrecki. – Warszawa, 1990. – S. 257.
- ¹⁶ Z.T. Wierzbicki. Op. cit. – S. 178.
- ¹⁷ A.T. Базаев, М.И. Исаев. Язык и нация. – М., 1973. – С. 79, 90.
- ¹⁸ D. Beauvois. Op. cit. – S. 62.
- ¹⁹ Тут маеться на увазі позашкільна освіта при костьолах.
- ²⁰ J. Chlebowczyk. Op. cit. – S. 49; W.A. Serczyk, Historia Ukrainy. Wyd. II. – Wrociaw; Warszawa; Krakow, 1990. – S. 236.
- ²¹ J.L. Jaworskaja. Ostatki polskiego jazyka na йtomierszczynie // „Studia nad Polszczyzna Kresow№, t V, Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdacsk; Lydi, 1990. – S. 147; J. Koibuszewski Legenda kresyw w literaturze... – S. 51.
- ²² J. Chlebowczyk. Op. cit. – S. 24.
- ²³ J.L. Jaworskaja. Op. cit. – S. 147; J. Koibuszewski. Op. cit.
- ²⁴ J. Chlebowczyk. Op. cit. – S. 46.
- ²⁵ W. Markiewicz. Naryd i ъwiadomoжк narodowa a problem asymilacji... – S. 32.
- ²⁶ H. Kubiak. Proces przystosowania spoiecznego emigrantyw polskich do wartoжci kulturowych krajuw osiedlenia. Podstawowe zaioїenia i konkluzje teoretyczne // Stan i potrzeby badac nad zbiorowonїami polonijnymi. – Wrociaw; Warszawa; Krakow; Gdacsk, 1976. – S. 62–64.
- ²⁷ Davies N. Op. cit.
- ²⁸ J. Kupczak. Op.cit. – S. 26.
- ²⁹ Ibid.
- ³⁰ Ibid.
- ³¹ O. Субтельний. Україна: історія. – Київ, 1991. – С. 8, 337.
- ³² Strocski Henryk. Represje stalinizmu wobec ludnoжci polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. – Warszawa, 1998. – S. 18.
- ³³ Iwanуw M. Pierwszy naryd ukarany. Polacy w Zwiazku Radzieckim 1921–1939. – Warszawa; Wroctaw, 1991. – S. 63.
- ³⁴ Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. – Харків, 1928. – С. 15.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. – С. 18–20.)
- ³⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Києві (ЦДАВОВУ), – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 40–42.
- ³⁸ ЦДАВОВУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3777. – Арк. 178.